

Masát Ádám

A BERLINI FAL MEGÉPÍTÉSÉRE VONATKOZÓ DÖNTÉS TÖRTÉNETI HÁTTERÉRŐL

A szemléleti keretek

Az alábbi tanulmány célja, hogy megpróbálja a berlini fal megépítésére vonatkozó döntés meghozatalát nyomon követni. Ez csupán látszólag könnyű feladat, valójában a mai napig számos részletkérdésben nincs egyetértés a történészek között. Minél jobban elmerül a részletekben a témával foglalkozó kutató, annál több kérdés vetődik fel. Ennek számos oka van. Az első és egyben legfontosabb, hogy több, tisztázásra váró kérdésnél nem rendelkezünk írásos forrásokkal.¹ A második ok, hogy a döntés meghozatalában részt vevő, illetve a kivitelezésben leginkább érintett személyek évtizedekkel ezelőtt – a legtöbben még a berlini fal leomlása előtt – meghaltak, ezért régóta nincs lehetőség arra, hogy a történészek *oral history* keretében kiderítsék a történések pontos menetét. Végül egy harmadik ok: a levéltárakban és forráskiadványokban fellelhető dokumentumokból, továbbá a visszaemlékezésekből gyakran egymásnak ellentmondó következtetéseket lehet levonni.

Ennek az írásnak nem célja – ám a terjedelmi korlátok sem tennék lehetővé –, hogy a berlini fal megépítéséhez vezető utat és az okokat – különös tekintettel a menekültkérdésre – részletesen bemutassa. Erre azonban nincs is szükség, hiszen a rendkívül gazdag német nyelvű szakirodalom mellett magyar nyelven is születtek már tanulmányok a témában.² A berlini határzárást megelőző előkészületek-

---

¹ Levéltári kutatást csak Németországban végeztünk, Oroszországban nem. Fenti megállapításunkat a jelen írásunkban hivatkozott német nyelvű szakirodalomra alapozzuk.

² Tollas Gábor: A második berlini válság (1958–1961). In: *Berlin, a megosztott város*. Szerk.: Németh István – Tollas Gábor. Budapest, ELTE Eötvös, 2008. 167–175. p. (A továbbiakban:

ről, valamint a döntést követő technikai kivitelezésről a közeljövőben tervezem megjelentetni kutatási eredményeimet, ezért most ezzel sem foglalkozom jelen írás keretei között. Vizsgálatom részét képezi viszont a döntést közvetlenül befolyásoló előzményeknek a bemutatása. Röviden taglalom azokat a vitás pontokat is, amelyekben nincs egyetértés a téma kutatói között.

A döntés előzményei a Hruscsov-ultimátumtól Kennedy Berlin-politikájának deklarációjáig

Általánosságban kijelenthető, hogy a berlini fal megépítésére két fő okból volt szükség. Az egyik ok a Szovjetunió Berlin-politikájából következett, a másik az NDK belső szükségszerűségéből. A Hruscsov-ultimátummal³ (1958. november 27.) a szovjet vezetés azt akarta elérni, hogy Nyugat-Berlint demilitarizált, szabad várossá nyilvánítsák. Ez a törekvés több mint két esztendő után sem vezetett eredményre, és Hruscsov minél kevesebb presztízsveszteséggel szeretett volna kikerülni a számára kényelmetlen külpolitikai helyzetből. Az NDK-ban eközben egyre mélyebb lett a válság. Ennek az egyik legnyilvánvalóbb jele és következménye volt a keletnémet menekültek számának drasztikus növekedése. Döntő többségük Nyugat-Berlinbe vagy Nyugat-Berlinen keresztül az NSZK-ba szökött. A menekültek számának folyamatos növekedése rendkívül hátrányosan hatott az NDK gazdaságának teljesítőképességére, a szakképzett munkaerő növekvő hiánya tovább mélyítette a válságot a keletnémet államban.⁴

A Kreml vezetője a fent említett jegyzékben vetette fel elsőként, hogy a Szovjetunió és az NDK írjon alá egy békeszerződést. Mint már említettük: Hruscsov az ultimátumában azt javasolta, hogy Nyugat-Berlin demilitarizált, szabad várossá váljon. Hat hónap haladékokat biztosított volna a berlini hatóságoknak és a két német államnak a szükséges tárgyalások lefolytatására. Ha a féléves határidő lejártával nem születne megegyezés – fogalmazott Hruscsov a jegyzékben –, akkor a Szovjetunió különbékét köt az NDK-val, teljes mértékben átengedi a szuverenitással kapcsolatos jogok gyakorlását, és megszakítja kapcsolatait a Németországban tartózkodó szövetséges hatalmak képviselőivel.⁵ Ez a gyakorlatban azt

Németh – Tollas, 2008.) és Masát Ádám: A berlini fal megépítése (1961). In: Németh – Tollas, 2008. 215–231. p.

³ A dokumentumot lásd Németh – Tollas, 2008. 178–191. p.

⁴ Lemke, Michael: *Die Berlinkrise 1958 bis 1963. Interessen und Handlungsspielräume der SED im Ost-West-Konflikt*. Berlin, Akademie, 1995. 46–50. p. és 145. skk. (A továbbiakban: Lemke, 1995.)

⁵ A jegyzék természetesen diplomáciai nyelven íródott, szerzője nem fogalmazott ennyire markánsan, de tartalmi szempontból ezt az üzenetet közvetítette.

jelentette volna, hogy a Nyugat-Berlint és az NSZK-t összekötő szárazföldi, vízi és légi közlekedési útvonalak ellenőrzését a keletnémet hatóságok vették volna át. Az ultimátum sokakban a berlini blokád aggasztó képét elevenítette fel.

A nyugati hatalmak 1958. december 31-én visszautasították az ultimátumot, de hajlandóak voltak a vitás kérdések megvitatására. A Szovjetunió válaszul megküldte békeszerződés tervezetét, amely a második világháború után kialakult határok végleges rögzítését célozta.⁶ Erdemi előrelépés a genfi külügyminiszteri konferencián sem történt. A nyugati hatalmak részletes javaslatot terjesztettek elő a Berlin-kérdés megoldására (1959. május 26.).⁷ A szovjetek is előálltak saját koncepciójukkal (1959. június 9.),⁸ de a tárgyaló felek végül nem jutottak közös nevezőre. Hruscsov néhány hónappal később újra a különbéke megkötésével kezdte el fenyegetni a nyugati hatalmakat.⁹

Amikor a szovjet pártvezető 1960 novemberében felajánlotta keletnémet kollégájának, hogy a két ország írjon alá egy békeszerződést, Walter Ulbricht, a Német Szocialista Egységpárt első titkára határozott nemmel válaszolt.¹⁰ Ennek vélhetően két oka volt: 1. Ulbricht katonai szempontból még gyengének érezte az NDK-t. 2. A keletnémet vezető a nyugat-berlini határok lezárását látta egyedül járható útnak, és pontosan tudta, hogy a határzáráshoz szovjet katonai támogatásra lesz szüksége. Hruscsov ekkor még nem engedélyezte a határzárást, ez azonban nem akadályozta meg Ulbrichtot abban, hogy megkezdje az előkészületeket. 1961 januárjában utasította Heinz Hoffmann védelmi minisztert, hogy meghatározott katonai kérdésekben egyeztessen a Németországban állomásozó szovjet fegyveres erők vezérezzredésével, Iván Ignátyevics Jakubovszkijjal. A február 10-én létrejött találkozón részt vett Andrej Antonovics Grecsko, a Varsói Szerződés Egyesített Fegyveres Erőinek főparancsnoka is, aki a szovjet és keletnémet együttműködés mellett állt ki. Javasolta egy egységes terv kidolgozását, és hogy a beavatott személyek száma ne haladja meg a 3-4 főt.¹¹ Ulbricht 1961 tavaszán Erwin Kramer közlekedési minisztert azzal bízta meg, hogy dolgozzon ki egy tervet a két városrészt közvetlenül összekötő valamennyi közlekedési útvonal elvágására.¹²

Walter Ulbricht 1961 márciusában, a Varsói Szerződés országainak találko-

⁶ A dokumentumot lásd *A német kérdés. 1945–1990. Dokumentumgyűjtemény.* Szerk.: Németh István. Budapest, Nemzeti Tankönyvkiadó, 1993. 134–136. p. (A továbbiakban: Németh, 1993.)

⁷ A dokumentumot lásd Németh, 1993. 139–141. p.

⁸ A dokumentumot lásd Németh, 1993. 141–143. p.

⁹ Németh István: *Németország története. Egységtől az egységig (1871–1990).* Budapest, Aula, 2002. 509. p. (A továbbiakban: Németh, 2002.)

¹⁰ Uhl, Matthias: *Krieg um Berlin? Die sowjetische Militär- und Sicherheitspolitik in der zweiten Berlin-Krise 1958 bis 1962.* München, R. Oldenbourg, 2008. 115–116. p. (*Veröffentlichungen zur SBZ-/DDR-Forschung im Institut für Zeitgeschichte Band 73*) (A továbbiakban: Uhl, 2008.)

¹¹ Uhl, 2008. 116. p.

¹² Uhl, 2008. 122. p.

zóján, mindenképpen megoldást akart elérni Berlin ügyében, amelyet „nagy lyuknak” nevezett.¹³ A menekültkérdésről szóló beszámolójának az volt a végkövetkeztetése, hogy radikális lépések hiányában az NDK nem fogja tudni teljesíteni gazdasági kötelezettségeit a KGST-országok felé.¹⁴ Jan Šejna csehszlovák védelmi miniszterhelyettes visszaemlékezése szerint Ulbricht a határellenőrzések szigorítása mellett egy mintegy 45 kilométer hosszú szögesdrótakadály felépítését javasolta a szektorhatárok mentén.¹⁵ A kelet-európai pártvezetők közül a leghatározottabban Kádár János és Gheorghe Gheorghiu-Dej román kommunista politikus tiltakozott a szögesdrótakadály felhúzása ellen.¹⁶ Megbotránkozásukat indokolhatta, hogy Magyarország és Románia érdekelt volt a nyugati országokhoz fűződő jó (gazdasági) kapcsolat fenntartásában, és bizonyára sejtették, hogy egy ilyen drasztikus lépés rendkívül ellenséges hangulatot idézne elő nyugaton.

Hruscsovot meggyőzték az ellenérvek és továbbra sem támogatta Ulbricht elképzelését – legalábbis „nyilvánosan” biztosan nem.¹⁷ Ezzel szemben Matthias Uhl történész azt állítja, hogy a keletnémet pártvezetőnek – négyszemközti egyeztetésen – valószínűleg ekkor sikerült meggyőznie a szovjet pártfőtitkárt, hogy a berlini határzárás elkerülhetetlen lesz.¹⁸ Akárhogy is történt, a békeszerződés megkötését november első felére tűzték ki. Jakubovszkij május 2-án Moszkvába utazott, hogy részt vegyen a szovjet Védelmi Tanács ülésén. Készülve egy újabb berlini konfliktusra, Jakubovszkij az NDK-ban állomásozó szovjet csapatok számának jelentős növelését kérte, továbbá jobb felfegyverzést és modern kommunikációs eszközökkel való ellátást.

1961. május 26-án Hruscsov találkozott a Szovjetunió Kommunista Pártja (SZKP) Központi Bizottságának elnökségével. Vélhetően ekkor született döntés arról, hogy az 1958 őszen a Berlin-ultimátummal megkezdett folyamatot egy békeszerződéssel zárják le. Nincs tudomásunk arról, hogy a határzárás vagy a fal megépítése ekkor napirenden lett volna. A szovjet pártvezető nem félt a nyugati hatalmak különbéke miatti beavatkozásától, mert tudta, hogy egy háború kitérését senki sem kockáztatná, de tisztában volt azzal is, hogy leginkább az amerikaiak nem fogják szó nélkül hagyni a légi közlekedési útvonalak lezárását.

¹³ Uhl, 2008. 116. p.

¹⁴ Rühle, Jürgen – Holzweißig, Gunter: *13. August 1961. Die Mauer von Berlin*. Köln, Verlag Wissenschaft und Politik, 1988³. 17. p. (Edition Deutschland Archiv) (A továbbiakban: Rühle – Holzweißig, 1988.)

¹⁵ Jan Šejna a legmagasabb rangúnak tartott kelet-európai katonai vezető, aki nyugatra disszidált. 1968 februárjában, a „prágai tavasz” kezdetén hagyta el Csehszlovákiát.

¹⁶ Lemke, 1995. 157–158. p.

¹⁷ Lemke, 1995. 158. p.

¹⁸ Uhl, 2008. 116–117. p.

Hruscsov úgy vélte, hogy az 1958-as ultimátumának azért sem lett eredménye, mert nem mutatott fel katonai erőt. 1961-ben egyértelműen katonai erővel akart érvényt szerezni akarátának.¹⁹

A sikertelen Disznó-öbölbeli akció (1961. április 17.) után, 1961 júniusában feszült légkörben került sor az alig pár hónapja beiktatott Kennedy és Hruscsov bécsi csúcstalálkozójára. Miután ez volt a két szuperhatalom vezetőjének az első találkozása, mindketten törekedtek a másik kiismerésére és vele szemben erő felmutatására. Utóbbi kétségkívül a néha agresszív hangnemet is megütő Hruscsovnak ment jobban, ekkor még megmutatkozott Kennedy tapasztalatlansága. A két vezető közvetlen munkatársai eltérően látták és ítélték meg később a találkozást, de abban a mai napig egyetértés van a történészek között, hogy gyakorlati eredmények nélkül zárultak a schönbrunni kastélyban tartott megbeszélések.²⁰ Ez nemcsak azért jelenthető ki, mert a találkozó után megépült a berlini fal, majd egy év múlva a hidegháború egyik legkomolyabb konfrontációjára került sor a kubai válság idején. Kennedy, aki Gagarin űrutazása és a kubai kudarc miatt eleve presztízavesztéssel érkezett a találkozóra, nem a legjobb formáját hozta tárgyalófélként, és vélhetően a külpolitikában való járatlansága is megmutatkozott.²¹ Ugyanakkor Hruscsov sem lehetett elégedett, mert nem ért el semmit Kennedynél például Berlinnel kapcsolatban, sőt, kifejezetten feszélyezte az elnök visszafogott viselkedése. A két államférfi hosszan vitatkozott az NDK-val kötendő szovjet különbéke következményeiről és az amerikaiak Nyugat-Berlinbe való szabad bejutásáról. Egyikük sem engedett, végül az amerikai elnök csalódottan úgy fogalmazta meg a mozgásterét: vagy enged a szovjet nyomásnak, vagy a konfrontációt választja.²²

Kennedy vélt vagy valós határozatlansága megerősítette Hruscsovot abban, hogy az USA-val szemben erőpolitikát kell alkalmazni, mert a fiatal és tapasztalatlan elnök valószínűleg kitér majd a konfliktusok elől, és enged a szovjet preszsióknak.²³ A moszkvai nyugatnémet követ így írt erről:

¹⁹ Uhl, 2008. 119. p.

²⁰ A Fehér Ház 1961. május 19-én tájékoztatta a nyilvánosságot a közelgő bécsi csúcstalálkozóról. A kiadott sajtónyilatkozat arról szólt, hogy a találkozóknak nem célja tárgyalások folytatása vagy valamilyen megállapodás aláírása. A kommuniké a személyes megismerkedés és az eszmecsere fontosságára helyezte a hangsúlyt. Ettől függetlenül teljesen nyilvánvaló, hogy Kennedy és Hruscsov is taktikai szempontból felkészülten, érvekkel felvértezve, a másik meggyőzésének határozott szándékával érkezett Bécsbe. Vö. Steininger, Rolf: *Der Mauerbau. Die Westmächte und Adenauer in der Berlinkrise 1958–1963*. München, Olzog, 2001. 192–193. p. (A továbbiakban: Steininger, 2001.)

²¹ Kennedy az első találkozó után maga mondta Hruscsovról: „*Úgy kezelt engem, mint egy kisfiút.*” Steininger, 2001. 194. p.

²² Steininger, 2001. 194–197. p.

²³ Fischer Ferenc: *A kétpólusú világ. 1945–1989. Tankönyv és atlasz*. Budapest, Dialóg Campus, 2005. 205–206. p. (A továbbiakban: Fischer, 2005.) és Németh – Tollas, 2008. 175. p.

„Hruscsov... Bécsből való visszatérése után mondta nekem: Kennedyt határozatlannak, ezen kívül rosszul tájékozottnak és általában kevésbé imponálóknak találta. Ez alkalommal is megmutatkozott, hogy Hruscsovnak csakúgy, mint a legtöbb orosz politikusnak nem feküdt az angolszász mentalitás. Kennedy tartózkodottsága, visszafogottsága neki, a temperamentumos, dinamikus és eltökélt tettek embere számára gyengeségnek, a bátorság, keménység és eltökéltség hiányának tűnt. Egy szóval: Kennedy Hruscsov számára csupán egy sápadt értelmi-ségi volt.”²⁴

Lehet, hogy a bécsi csúcstalálkozón Kennedy sápadt értelmiségi benyomását kellette, de azt követően Berlin kérdésében már államférfiként cselekedett és nyilatkozott. Június 28-i nyilatkozatában így fogalmazta meg a berlini válság lényegét.

„...A berlini válságot a szovjetek mesterségesen idézték elő. A szovjetek a várost 1948-ban jogellenesen blokád alá helyezték, és ezt a blokádot 1949 tavaszán megszüntették. Ettől az időponttól kezdve 1958 novemberéig – azaz majdnem egy évtizedig – a helyzet Berlinben viszonylag békés volt. (...)

1958 novemberében a Szovjetunió új kampányba fogott, hogy a szövetséges hatalmakat Berlin elhagyására kényszerítse... Most ezt a kampányt újból felmelegítették. Felszólítanak bennünket, hogy – mint ők nevezik – »békeszerződést« kössünk azzal a rezsimmel, amelyet Kelet-Németországban teremtettek. Ha erre nem vagyunk hajlandók, akkor – ahogyan állítják – maguk írnak alá ilyen »szerződést«. A nyilvánvaló cél itt nem az, hogy béke legyen, hanem hogy Németország megosztottságát örökössé tegyék. A szovjetek kijelentik továbbá, hogy egyoldalú eljárásuk, azaz a »békeszerződés« aláírása Kelet-Németországgal véget vet a szövetségesek azon jogának, hogy Berlinben tartózkodhassanak, és szabad bejutásuk legyen a városba. Teljesen világos, hogy ilyen egyoldalú eljárás nem érintheti a jogokat, mert azok a náci Németország kapitulációjából származnak. Ez az eljárás szovjet részről egész egyszerűen azoknak a többoldalú kötelezettségeknek egyoldalú felmondása, amelyek érdekében fejtik ki jogaikat a második világháborúban részt vett fontosabb szövetséges hatalmak, és amelyeket a szovjetek ünnepélyesen aláírtak, és ismételten megerősítettek. Ha a szovjetek így visszalépnek saját kötelezettségeiktől, akkor egész egyértelműen a másik három szövetséges dolga dönteni a tekintetben, hogyan gyakorolják jogaikat és felelnek meg kötelezettségeiknek. A szovjetek azonban kijelentik, hogyha mi ezt tesszük, akkor meg kell hajolnunk a keletnémet rezsim tervei előtt, és hogy ezeket a terveket erőszakkal támogatni fogják. E rendszer vezetőjének legutóbbi kijelentései egészen világossá

---

²⁴ Fischer, 2005. 206. p.

tették, hogy »a szabad városban«, mint ez szemünk előtt lebeg, a nyugat-berliniek jogait lassanként, de könyörtelenül megszüntetik. Más szavakkal, ez a város nem lenne szabad. Bizonyára senki nem érti félre e fenyegetés komolyságát. (...) Itt Nyugat-Berlin lakosságának békéje és biztonsága forog kockán. (...) ... a szovjetek súlyos hibát követnének el, ha feltételeznék, hogy a szövetségesek egységét és elszántságát fenyegetéssel vagy új agresszív cselekedetekkel alá lehet aknázni. Németországban és Berlinben béke van. Ha megzavarják, akkor ezért közvetlenül a Szovjetunió a felelős.”²⁵

A világos helyzetértékelésnél is fontosabb volt azonban az amerikai Berlin-politika három alapelvben való rögzítése. Kennedy 1961 júliusának végén rádió- és tévényilatkozatában fogalmazta meg, hogy 1. a nyugati hatalmaknak joguk van a berlini jelenlétre, 2. a nyugati hatalmaknak joguk van az összeköttetési útvonalak használatára, hogy bejussanak Berlinbe, 3. a nyugati hatalmak kötelessége a nyugat-berlini lakosok jogainak és biztonságának védelme.²⁶ Hruscsov valószínűleg ekkor látta be, hogy a különbékével való fenyegetéssel nem fogja elérni a célját, és a nyugati hatalmak továbbra is jelen lesznek Nyugat-Berlinben. Matthias Uhl szerint azonban az amerikai elnök beszéde nem volt hatással a döntéshozatalra, mert a határzárás ekkor már eldöntött tény volt. A történész azt állítja, hogy 1961 júliusában Moszkvában támogatást kaptak az Ulbricht által régóta szorgalmazott intézkedések, és Kennedy beszéde legfeljebb ahhoz járulhatott hozzá, hogy a határzárás eredetileg tervezett időpontját korábbra hozzák.²⁷

Hruscsov és Ulbricht eltérő nézőpontja és szerepe

Nyugat-Berlin hermetikus körülfűrésére már az 1950-es évek elejétől fogva léteztek tervek. Ezekről a nyugati hírszerző szolgálatok is tudtak, az 1961. augusztus 13-i határzárásig mégsem tulajdonítottak nagy jelentőséget az információnak.²⁸ *Falról* senki sem beszélt a nyilvánosság előtt, ezt egyszerűen nem tartották reális és technikailag kivitelezhető alternatívának.²⁹ A nyugati országok

²⁵ A dokumentumot lásd Németh – Tollas, 2008. 210–211. p.

²⁶ Németh, 2002. 468. p.

²⁷ Uhl, 2008. 130. p.

²⁸ Staritz, Dietrich: *Geschichte der DDR. 1949–1990*. Frankfurt am Main, Suhrkamp, 1996. 195. p.

²⁹ „Emlékszem, kisebb-nagyobb viták során elhangzott, hogy a dolog fizikailag lehetetlen. Csak nem fogják Kelet-Berlint maguk elszigetelni? Senki se gondolt a falra. Azzal érveltek, hogy ott van a földalatti, különböző vonatok, úgyhogy technikailag kivitelezhetetlen a dolog.” Henry Kissinger visszaemlékezése a *Die Mauer – Eine deutsche Geschichte* című dokumentumfilmből (Studio Hamburg, 1999).

vezetői számára legfeljebb a határellenőrzések szigorítása, szögesdrótakadályok és őrtornyok kiépítése volt elképzelhető.

Walter Ulbricht 1961. június 15-én egy nemzetközi sajtótájékoztatón használta először a „fal” szót, amikor így felelt egy újságírói kérdésre: „*Senkinek sem áll szándékában, hogy egy falat emeljen.*”³⁰ A *Frankfurter Rundschau* tudósítója, Annemarie Doherr által feltett kérdés az NDK berlini államhatárára vonatkozott, a „fal” szó nem szerepelt a kérdésben. Az első titkár válaszában viszont végig „falról” beszélt, és nem átvitt értelemben. Hosszú évtizedeken át két értelmezés dominált a sajtótájékoztató elhangzottakkal kapcsolatban: 1. Ulbricht véletlenül elszólt a és ezáltal elárulta, hogy mire készülnek, vagy 2. Ulbricht hazudott, mert nem akarta bevallani, hogy valójában mire készülnek. A közelmúltban feltárt orosz levéltári források alapján egyre valószínűbb, hogy a két korábbi magyarázat nem teljesen adekvát. Az első titkár vélhetően szándékosan fogalmazott így, hiszen nem a feltett kérdésre válaszolt – ez önmagában ellentmond az első értelmezésnek. A második értelmezés azt feltételezi, hogy 1961. június 15-én, alig másfél héttel a bécsi csúcstalálkozó után, visszavonhatatlan döntés született a berlini fal megépítéséről. Ez nagy valószínűséggel nem igaz, noha tény, hogy a határzárás előkészítése már korábban megkezdődött.

Hannes Adomeit német politológus szerint két tudatos célja lehetett a pártvezetőnek: 1. a keletnémet társadalom megnyugtatása és a menekültáradat visszaszorítása, vagy éppen ellenkezőleg, 2. a lakosság elbizonytalanítása, ami a menekülthullám erősödéséhez vezet, és lehetővé teszi Ulbricht számára, hogy még erősebb nyomást gyakoroljon Hruscsovra és a baráti szocialista országokra.³¹ Frederick Taylor angol történész ezt az utóbbi magyarázatot érzi hihetőbbnek, és álláspontját tényekkel igyekszik alátámasztani.³² Tekintve, hogy a keletnémet politikusnak a félelemkeltés és a megnyugtatás egyaránt érdekében állhatott, nem zárható ki az sem, hogy válaszában célja az általános elbizonytalanítás volt. Az üzenete éppúgy szólhatott a nyugat-berlinieknek, mint Hruscsovnak vagy a keletnémet társadalomnak.

Ulbricht megtehetette volna, hogy szigorúan a tudósító hölgy kérdésére válaszol, de valamiért nem ezt tette, és a falról kezdett el beszélni. Az NDK egyik vezető beosztású funkcionáriusa, az 1957-ben Nyugat-Berlinbe szökött Fritz Schenk így értelmezte utólag az első titkár kijelentését:

³⁰ A sajtókonferencia anyagát lásd Rühle – Holzweißig, 1988. 71–75. p. – Az ominózus mondat más fordításban: „*Senkinek sincs olyan szándéka, hogy falat építsen.*” („*Niemand hat die Absicht, eine Mauer zu errichten.*”)

³¹ Uhl, 2008. 120. p.

³² Taylor, Frederick: *The Berlin Wall. 13 August 1961–9 November 1989*. London, Bloomsbury, 2006. 137–138. p. (A továbbiakban: Taylor, 2006.)

„Ez rendkívül hatásos lélektani trükknek bizonyult. Ezek után senki nem hitte Nyugat-Németországban, hogy bármi is megtörténhet. Akkoriban sok emberrel beszéltem, és ők mind azt mondták: a határok lezárása egy falat, egy kerítést jelentene, és tíz évvel Auschwitz, Buchenwald és a többi borzalom után, lehetetlen egy várost koncentrációs táborrá változtatni. Ezt nem engedheti meg magának Ulbricht. És mivel nyilvánosan is brutális őszinteséggel nyilatkozott, elaltatta, majd teljesen meglepte a Nyugatot.”³³

Függetlenül attól, melyik értelmezés helyes, a keletnémet politikus furcsa válasza mindenféleképpen bizonyítja, hogy a határzárás technikai kivitelezéséről korábban már gondolkodott, és az alternatívák között szerepelt egy fal megépítése. A rendelkezésre álló írásos források ismeretében is nehéz egyértelműen állást foglalni abban a kérdésben, hogy az NDK tényleges vezetőjének mekkora mozgásteret volt Berlin ügyében. Egészen biztos, hogy Hruscsov és Ulbricht nem ugyanabból a nézőpontból szemlélte a berlini kérdést. Hruscsov számára Berlin alapvetően egy nemzetközi probléma volt. A hidegháború kétpólusú világában mindig szem előtt kellett tartania, hogy a politikai döntésével milyen konfliktust vállal az amerikaiakkal. Ulbricht – pozíciójából fakadóan – viszont az NDK érdekeit tartotta elsődlegesen szem előtt. A határzárással ő egy belpolitikai problémára keresett megoldást.

A rendszerváltozás utáni határőr perек idején két egykori szovjet diplomatát kérdeztek meg arról, hogy szerintük ki volt az 1961. augusztus 13-i határzárás fő kezdeményezője. Valentin Mihajlovics Falin, aki 1961-ben Hruscsov tanácsadói köréhez tartozott és a Németországgal kapcsolatos kérdésekért volt felelős, a szovjet első titkárt nevezte meg. A volt bonni szovjet nagykövet, Julij Kvicinszkij viszont a keletnémet pártvezetőben látta a fő kezdeményezőt.³⁴ Hruscsov az emlékirataiban magának vindikálja a fal megépítésének ötletét, de ez nem feltétlenül igaz, vagy ha igaz, akkor sem jelenti, hogy az értelmi szerző egyben a fő iniciátora volt az eseményeknek.³⁵

Frederick Taylor nem becsüli le Hruscsovot, ám többször kiemeli Ulbricht jelentős szerepét a második berlini válságban, aki szinte kiharcolta, hogy ra-

³³ Fritz Schenk visszaemlékezése a *Die Mauer – Eine deutsche Geschichte* című dokumentumfilmből (Studio Hamburg, 1999).

³⁴ Bonwetsch, Bernd – Filitow, Alexei: Chruschtschow und der Mauerbau. In: *Vierteljahreshefte für Zeitgeschichte*, 48. (2000) Heft 1. 155. p. (A továbbiakban: Bonwetsch – Filitow, 2000.)

³⁵ Rolf Steininger könyvében vizsgálja, hogy Ulbricht vagy Hruscsov javasolta-e a fal megépítését. A visszaemlékezések és egyéb dokumentumok alapján mindkét verziót elemzi. Steininger, 2001. 235–241. p.

dikális megoldás szülessen a berlini kérdésben.³⁶ Egy szovjet diplomata, Oleg Trojanovszkij leírja az emlékirataiban, hogy a keletnémet vezetők a berlini válság idején nem Moszkva „sakkfigurájaként” cselekedtek, hanem aktív résztvevői voltak az eseményeknek.³⁷ Bernd Bonwetsch és Alexei Filitow szerint kétségkívül erős volt a keletnémet nyomásgyakorlás, de a fenti megközelítés talán túlbecsüli Ulbricht befolyását és a szovjet politikára gyakorolt hatását.³⁸ Michael Lemke arról ír, hogy az NDK – különösen 1960 közepétől akuttá váló – gazdasági problémái jelentősen csökkentették a keletnémet politikai vezetés mozgásterét. Az ország kiszolgáltatottabbá vált, és erősebb lett a Szovjetuniótól való gazdasági függés. A döntési kényszer akkor vált nyilvánvalóvá, amikor az NDK belső gyengesége mélypontra volt. Lemke szerint ez kihatott a keletnémet vezetés Moszkvával szembeni érdekérvényesítő képességére is, és lehetővé tette, hogy a szovjetek Ulbrichték igényeit, kéréseit ignorálják vagy elutasítsák.³⁹

Véleményem szerint az NDK és a Szovjetunió kölcsönösen egymásra volt utalva. Egy kivérzés előtt álló szatellit országnak egy szuperhatalomtól való függése teljesen érthető. A Kremlnek viszont a Németország politikája megvalósításához volt szüksége az NDK-ra. 1958 májusában Hruscsov megerősítette egy Ulbrichtnek írt levélben, hogy az NDK léte azért is fontos számára, hogy bizonyítsa a szocializmus fölényét Németországban, és hogy az NDK-t vonzóvá tegyék a nyugatnémet munkások számára is.⁴⁰ Sőt, később megfogalmazta: Berlin problémáját és a békeszerződés kérdését fel tudja használni világpolitikai szinten is, mert az említett ügyek az Amerikai Egyesült Államok Achilles-sarkát képezik, és az ellenfél ezek révén tárgyalóasztalhoz kényszeríthető.⁴¹ Az egymásra utaltság eltérő jellege a különböző érdekeket is mutatja. Míg a berlini fal megépítése az NDK számára a gazdasági összeomlás elkerülése miatt volt szükséges, a Szovjetunió világpolitikai érdekeinek megfelelően kezelte az ügyet.

Nyilvánvaló, hogy a fal megépítését megelőző időszakban Hruscsov megpróbálta végig irányítani az eseményeket, mert nem tudhatta, hogy Ulbricht nem dönt-e önkényesen a szektorhatárok lezárása mellett. Erre utal többek között Hruscsov 1960. október 24-i keltezésű levele, amelyben felszólította Ulbrichtot, hogy semmilyen intézkedést ne hozzon a nyugat-berlini határnál kialakult helyzetet érintően.⁴² A két pártvezető novemberben találkozott egymással Moszkvá-

³⁶ Lásd például Taylor, 2006. 135. skk.

³⁷ Bonwetsch – Filitow, 2000. 156. p.

³⁸ Bonwetsch – Filitow, 2000. 156. p.

³⁹ Lemke, 1995. 277. p.

⁴⁰ Lemke, 1995. 47. p.

⁴¹ Bonwetsch – Filitow, 2000. 157. p.

⁴² Uhl, 2008. 114. p.

ban, ahol Hruscsov ismét elvetette Nyugat-Berlin körülzárásának ötletét, mert meg akarta várni az időközben elnökké megválasztott, de még nem beiktatott Kennedyvel való találkozást.⁴³

Ulbricht egyre inkább sürgette a döntés megszületését, ebben a vonatkozásban ő volt a kezdeményező, Hruscsov pedig addig húzta az időt, amíg tehetette. A határ-ellenőrzések jelentős szigorítását a keletnémet pártvezető bármikor elrendelhetette volna. Nyugat-Berlin befalazása azonban annyira radikális lépés volt, hogy ehhez szükség volt nemcsak a Szovjetunió vezetőjének jóváhagyására, hanem a kelet-európai pártvezérek legalább hallgatólagos támogatására is.

Döntés a berlini fal megépítéséről

Hruscsov valószínűleg 1961. július 20-a után döntötte el, hogy megépíti a falat, *ha* nem talál más megoldást az NDK-ban uralkodó gazdasági válság és az országból kiáramló munkaerő problémájának kezelésére. A témát kutató Alexei Filitow úgy véli, hogy ez valamikor július 25-e után, Kennedy Berlin-politikájának korábban említett deklarációja után történhetett, mert az amerikai elnök által meghirdetett három elv nem vonatkozott a két városrész közötti közlekedésre.⁴⁴ Egyes történészek szerint az augusztusi, a Varsói Szerződés országainak első titkárai számára megrendezett moszkvai konferencián egy előre elkészített határozatot írtak alá a résztvevők, vagyis egy formális, utólagos jóváhagyás történt.⁴⁵ Ennek egyik bizonyítéka, hogy a konferencia által jóváhagyott határozatokat és egyéb dokumentumokat már augusztus 3-án délelőtt jóváhagyta az SZKP Központi Bizottságának elnöksége.⁴⁶

A dokumentumokból azonban arra is lehet következtetni, hogy az utolsó szót ebben a kérdésben csak a konferencián mondták ki, és Hruscsov valóban kivárt az utolsó pillanatig.⁴⁷ Nem zárható tehát ki, hogy a végső „igent” a szovjet pártvezető csak az augusztus 3-a és 5-e között megrendezett konferencián mondta ki. Kétségbevonhatatlan tény, hogy ekkor már hosszú hetek, hónapok óta folytak

⁴³ John Fitzgerald Kennedy 1960. november 8-án nyerte meg az elnökválasztást, és 1961. január 20-án iktatták be elnöknek.

⁴⁴ Bonwetsch – Filitow, 2000. 158. p.

⁴⁵ Uhl, 2008. 134. p. és Wagner, Armin: Stacheldrahtsicherheit. Die politische und militärische Planung und Durchführung des Mauerbaus 1961. In: Hertle, Hans-Hermann – Jaraus, Konrad H. – Kleßmann, Christoph (Hg.): *Mauerbau und Mauerfall. Ursachen – Verlauf – Auswirkungen*. Berlin, Ch. Links, 2002. 120. skk. (A továbbiakban: Wagner, 2002.) – Lásd még Bonwetsch – Filitow, 2000. 158. p.

⁴⁶ Uhl, 2008. 135. p. és Taylor, 2006. 148. p. – A jegyzőkönyv szerint augusztus 3-án 15 órától kezdődött meg a konferencia első ülése. Bonwetsch – Filitow, 2000. 171. p.

⁴⁷ Vö. Lemke, 1995. 165. skk. és Bonwetsch – Filitow, 2000. 159. p.

a határozás előkészületei. Az előző álláspont hívei úgy vélik, hogy Hruscsov nem járult volna hozzá a júliusi előkészületekhez, ha a moszkvai konferenciának ebben a kérdésben érdemi döntése lett volna. Utóbbi álláspont képviselői szerint a szovjet pártvezető bármikor – akár a határozást megelőző órákban is – megtehetette volna, hogy az előkészületeket leállítja, ezért azok korai megindítása önmagában nem bizonyít semmit. Továbbra is kérdés marad azonban, hogy a két pártvezető pontosan mikor állapodott meg a fal megépítéséről, és hogy a konferencia résztvevői tisztában voltak-e egyáltalán azzal, hogy a jóváhagyásuk nem egyszerűen a határozásra, hanem egy fal megépítésére vonatkozik.

Ulbricht 1961. június végén vagy július elején meghívta Mihail Georgijevics Pervuhin berlini szovjet nagykövetet és Julij Kvicinszkij attasét a dölnsee-i házába. Nyomatékosan kérte őket, hogy támogassák a berlini határozást, különben az NDK összeomlik és nem tudja garantálni a válságos helyzetet kontrollálását. A nagykövet július 4-én írt helyzetértékelő levelet Andrej Andrejevics Gromiko szovjet külügyminiszternek. A nagykövet nem tartotta politikailag bölcs lépésnek a határozást, sőt, technikailag nehezen kivitelezhetőnek, de nem tudott helyette más alternatívát javasolni. Julij Kvicinszkij visszaemlékezése szerint Hruscsov jóváhagyása július 6-án érkezett meg Berlinbe, vagyis egy hónappal a Varsói Szerződés tagállamainak találkozója előtt.⁴⁸ A kutatás jelenlegi állása szerint más források nem erősítik meg Kvicinszkij állítását, amely szerint Hruscsov július 6-án döntött a határozásról. Elképzelhető az is, hogy Moszkvából valóban megérkezett az első titkár beleegyezése, de az csak a határozás technikai előkészítésére vonatkozott.

Gerhard Wettig ezzel szemben a szovjet első titkár visszaemlékezésére alapozva azon a véleményen van – és álláspontja inkább elfogadhatóbb számunkra –, hogy Hruscsov csak július 24-én vagy röviddel korábban határozta el magát a határozásra.⁴⁹ Wettig szerint a döntés a krími nyári szabadság idején született, amikor Hruscsov belátta, hogy az összekötő utak lezárása valóban komoly konfliktushoz vezethetne a nyugati hatalmakkal, és nem feltétlenül oldaná meg a menekültkérdés problémáját. Nem tudunk igazságot tenni a dátum kérdésében. Annyi biztos, hogy az SZKP Központi Bizottságának korábban említett 1961. május 26-i elnökségi ülésén elvi álláspontként megfogalmazódott: szükség esetén katonai erővel kell megoldani a Berlin-kérdést. A megoldás módjáról viszont döntés nem született, sőt, ekkor még a különbékének jóval nagyobb esélye volt, mint a határozásnak.

Matthias Uhl német történész 2011-ben az egyik moszkvai levéltárban buk-

⁴⁸ Uhl, 2008. 123. p. és Wagner, 2002. 122. p.

⁴⁹ Uhl, 2008. 123. p.

kant egy jegyzőkönyvre, amely Hruscsov és Ulbricht 1961. augusztus 1-i találkozásának szószerinti leiratát tartalmazza.⁵⁰ A két pártvezető augusztus 1-i egyeztetése 2 óra 15 percen át tartott, a beszélgetés utolsó részében került szóba a berlini határzárás. A jegyzőkönyvből egyértelműen kiderül, hogy a határzárásnak ekkor még nem volt eldöntött időpontja. Hruscsov javasolta, hogy hivatalosan a szocialista országok forduljanak az NDK-hoz azzal a kéréssel, hogy teremtsen rendet Berlinben.⁵¹ A leirathból arra lehet következtetni, hogy a berlini szovjet nagykövet korábban alaposan tájékoztatta Hruscsovot a legfontosabb kérdésekről, de a technikai kivitelezés részletkérdéseiben Ulbrichtnek voltak konkrét megoldási javaslatai. A keletnémet pártvezető utal például arra, hogy alapvetően szögesdrótakadályokat terveznek kihelyezni, és befalaznák azokat a kelet-berlini kijáratokat, amelyek Nyugat-Berlinre néznek. Hruscsov ekkor még nem zárná le a külső gyűrűt, Ulbricht győzi meg ennek fontosságáról. A *fal* szó nem hangzik el a beszélgetés során, de egyértelműen arra lehet következtetni: a két vezető között megállapodás született a határzárásról.

1961. augusztus 3-án Hruscsov és Ulbricht megbeszélést folytattak közvetlenül a konferencia megnyitása előtt.⁵² Matthias Uhl többek között Ulbricht kézírásos feljegyzése alapján állítja, hogy a döntés már az ülés előtt megszületett, a konferencia résztvevői csupán tudomásul vették a Szovjetunió és az NDK által előterjesztett terveket. Ulbricht feljegyzéseiből következtethetünk arra, hogyan képzelték el a határzárást.⁵³

„Sok a menekült
Adminisztratív intézkedések
Határt lezárni
A külső határgyűrűt lezárni

⁵⁰ Az erről szóló hírt, az eredeti orosz dokumentumot és a német nyelvű leiratot lásd: <http://www.thueringer-allgemeine.de/web/zgt/politik/detail/-/specific/Sensationsfund-Gespraechsprotokolle-zum-Mauerbau-entdeckt-263976972> (2015. február 23.)

⁵¹ Ez később így is történt. A Varsói Szerződés tagállamainak nyilatkozata a *Neues Deutschland* című kelet-berlini napilap augusztus 13-i számában jelent meg. Eszerint a moszkvai konferencián fogalmazódott meg az a „javaslat, hogy a nyugat-berlini határnál olyan rendet teremtsenek, amely megbízhatóan útját állja a szocialista tábor országai ellen folyó felforgató tevékenységnek, és amely Nyugat-Berlin egész területét körülfogva, beleértve a demokratikus Berlin felé eső határát, megbízható felügyeletet és hatékony ellenőrzést garantál”. A nyilatkozat teljes szövegét magyarul lásd Németh, 1993. 153–155. p.

⁵² Uhl, 2008. 135. p.

⁵³ A nehezen olvasható kézírásos szöveg elolvasásában segítségünkre volt a Dokumentationszentrum Berliner Mauer kiállítási katalógusa. Verein Berliner Mauer – Gedenkstätte und Dokumentationszentrum (Hrsg.): *Die Berliner Mauer*. Dresden, Michael Sandstein Verlag, é. n. 97. p. és Uhl, 2008. 135. p.

NDK állampolgárok beutazása csak különleges átlépési igazolvánnyal [...] NDK lakosainak megtiltani Nyugat-Berlin engedély nélküli látogatását Minden gyalog közlekedőt, minden átjárót,⁵⁴ minden vonatot az ellenőrzési pontoknál ellenőrizni

A városi vasút minden utasát ellenőrizni a határállomásokon.

Minden Nyugat-Berlin felé utazónak ki kell szállnia a vonatból, kivéve a nyugat-berlinieket.

Potsdami tranzitforgalom

Megerősíteni a Nyugat-Berlint elkerülő vasutat

Az NDK fővárosának és az NSZK-nak nyugat-berlini látogatóit a békeszerződés lezárásáig hagyni.

Rendet a berlini határnál szeptemberre [...]”⁵⁵

A Varsói Szerződés országainak moszkvai találkozóján keletkezett iratokból és a pár nappal későbbi dokumentumokból a történészek nem ugyanazokat a következtetéseket vonják le. A konferencián nem készült mindenről írásos feljegyzés, illetve jegyzőkönyv. A mai napig nem rendelkezünk olyan dokumentummal, amely a fal megépítéséről szóló határozatot magában foglalná.⁵⁶ A fal szó egyáltalán nem szerepel a konferencia jegyzőkönyvében. Érthetetlen módon éppen a bennünket érintő kérdésben nem egyeznek szövegszerűen a tanácskozásról készült jegyzőkönyvek. Kétségtől zavart okoznak az egymásnak néha ellentmondó visszaemlékezések. Jan Šejna csehszlovák védelmi miniszterhelyettes például, aki szintén részt vett a találkozón a delegáció nem hivatalos tagjaként, később azt állította, hogy Ulbricht augusztus 4-én visszatért Berlinbe, hogy a Politbüroval egyeztessen. Állításának ellentmond, hogy a konferencia jegyzőkönyve szerint Ulbricht augusztus 4-én délelőtt egy hosszú beszédet tartott, majd az esti ülésen az elnöki teendőket látta el.⁵⁷

Ulbricht augusztus 4-én rendkívül hosszan elemezte az NDK-ban kialakult helyzetet, és kérte a szocialista vezetők támogatását a menekültkérdés megoldásához, a határzárás végrehajtásához. Behatóan foglalkozott az NDK gazdasági helyzetével és a várható berlini változások lehetséges gazdasági következményeivel. A határozathozatalra való felterjesztésnél viszont hat másik témát javasolt, és nem javasolta a berlini falra vonatkozó döntést. Megjegyzendő továbbá, hogy a jegyzőkönyv végső szövegváltozatából eltűnt a berlini határ lezárására vonatkozó

⁵⁴ Nem olvasható ki egyértelműen. Uhl, 2008. 135. p. és Hertle – Jarausch – Kleßmann, 2002. szerint (315. p.) *Passagen*, de elismerik, hogy a kézírás nehezen olvasható.

⁵⁵ SAPMO-DDR, DY 30/3682.

⁵⁶ Bonwetsch – Filitow, 2000. 158. p.

⁵⁷ Bonwetsch – Filitow, 2000. 159–160. p.

mondata. Hruscsov beszédében többször kérte, hogy a szocialista országok támogassák az NDK-t. A fal megépítéséről azonban nem beszélt, csak annyit mondott rendkívül homályosan, hogy az NDK-val egyetértésben néhány intézkedést fogantatosítanak, és várhatóan tankokkal fognak felsorakozni a teljes határ hosszában.⁵⁸

Úgy véljük, hogy az említett ellentmondások nem véletlenek. A moszkvai találkozón bizonyára számos olyan információ hangzott el, amelyet eleve nem akartak jegyzőkönyvben rögzíteni, vagy utólag töröltek a jegyzőkönyvből. A diktatúrák működésére jellemző volt, ha az érintett vezetők nem akarták, hogy írásos nyoma maradjon egy ügynek, akkor bizonyos döntéseket nem írtak le, az utasításokat, parancsokat pedig szóban adták át. A berlini határzárás napján ehhez hasonló eljárási rend volt érvényben, okkal feltételezzük, hogy Moszkvában sem akarták, hogy bizonyos információk idő előtt napvilágra kerüljenek. Nem zárható ki viszont az sem, hogy egy szűkebb körű, külön egyeztetésen kerültek szóba a határzárással kapcsolatos ügyek, vagy hogy a két pártvezető eleve nem akarta beavatni a többi első titkárt a technikai részletekbe.

Sok a megválaszolatlan kérdés. Újabb források napvilágra kerüléséig valószínűleg nem fog kiderülni az igazság, eltérő értelmezések, ellentmondások, fehér foltok pedig továbbra is lesznek. A történeti emlékezet szerint a berlini fal megépítéséről szóló döntés a moszkvai konferencián született meg. A közelmúltban publikált dokumentumok és Matthias Uhl orosz levéltári kutatásai alapján azonban ezt a képet már most feltétlenül árnyalni kell.

---

⁵⁸ A konferencia kivonatos jegyzőkönyvét lásd Bonwetsch – Filitow, 2000. 171–198. p.